

ESKİ TÜRKLERDE SU VE SU ULAŞIMI

*Hatice PALAZ ERDEMİR**

ÖZET

Eskiçağdan bu yana Türkler'in daha çok askerlik ve ordu kurma konusundaki özellikleri ön plana çıkmış, hatta Türklerin bu konudaki kabiliyetleri onların diğer alanlardaki yetenek ve ilgilerinin tesbit edilmesini engellemiş görünmektedir. Halbuki Orta Asya steplerinde yaşadıkları dönemlerde dahi bir "yer-su" inancına sahip olan ve nehir ulaşımını maharetli bir şekilde kullanmış oldukları anlaşılan Türkler, bu hareket kabiliyetleri sayesinde tek bir bölgeye sıkışıp kalmamışlar ve tarihte benzerine az rastlanan bir örnek teşkil etmişlerdir¹. Bu çalışmada, Türkler'in atalarının erken dönemlerde yaşadıkları Orta Asya'nın denizlerle kaplı olduğu tahmin edilmekle birlikte, bu dönemlere ait yeterince verinin elimizde bulunmadığı üzerinde durularak, Türklerin (ki daha öncesi hakkında çok kesin bilgilere sahip değiliz) İskitler çağında dahi çevrelerindeki sularla bağlantılı oldukları, ve Avarlar, Göktürkler, Hazarlar ve Uygurlar gibi Türk topluluklarının nehir, göl ve denizlerde faaliyetlerinin olduğu anlatılacaktır. Bu çalışma, Türkler'in Anadolu'ya geldikten sonra, filo kurma, deniz ticaret gemileri oluşturma gibi bir anda ortaya çıkmış gibi görünen denizcilik faaliyetlerinin aslında bir fiziki altyapısı ile dini, siyasi ve felsefi idealin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Daha sonra ise, Türkler'in denizcilik konusunda, bu erken dönemlerdeki bilgi birikimleri ile Bizans ve Arap ülkelerinden edindikleri tecrübelerle kendilerine özgü bir "deniz siyaseti"nin temellerini attıkları da anlaşılmaktadır.

Ayrıca, tarihî gelişimleri boyunca Türkler'in nehir, göl ve iç denizlerden faydalanmak amacıyla, yerin ve zamanın ihtiyaçlarına uygun ulaşım (ticarî, stratejik ve askerî amaçlı) araçları geliştirebilen önemli toplumlardan birisi olduğunu belirtmemiz abartı olmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Avarlar, Göktürkler, Hazarlar, Uygurlar, Türkler, Hazar, Karadeniz, Akdeniz, nehir, göl, sular, ticaret, ulaşım, inanç.

WATER AND WATER TRANSPORTATION IN ANCIENT TURKS

ABSTRACT

The Turks came to the first stages of the history by their military achievements and this general observation on the Turkish history overshadowed different characteristics of the Turks from ancient period onwards. Though, the Turks predominantly lived in the steppes of Inner Asia they were known to have "earth-water" belief and used the river transportation. By the familiarity and capability of the Turks with water reservoirs and rivers the Turks did not stay within Inner Asia and they became one of the exceptional example in the history. It is also suggested that in the archaic period, during the ancestors of the Turks Inner Asia was covered with sea but since there is no enough evidence for this issue this

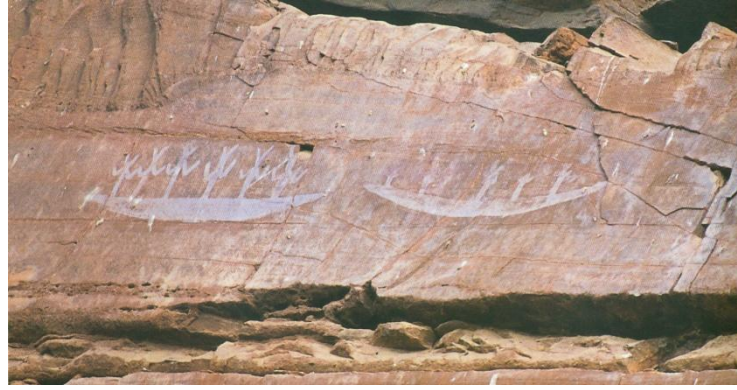
* Doç. Dr., Celal Bayar Ü. Fen-Ed. Fak. Tarih Böl. Öğretim Üyesi. El-mek: haticeerdemir@yahoo.com.tr

¹ Bk Resimler Somuncuoğlu 2008, 39-43, 442-443.

study will consantrate on different Turkish groups who have relations with various water reservoirs as Skyths, Avars, Göktürks, Uygurs. This study reveals the existance of physical infrastructure together with religious, political and philosophical ideal in the nautical progress while establishing fleet and maritime trade ship even after the arrival of the Turks to Anatolia. It is also observed that the Turks layed the foundation of “maritime policy” with their earlier naval knowledge by improving it with Byzantine’s and Arab’s experiences in the sea.

Furthermore, it is not an exaggeration to state that the Turks are one of the unique people in the world to built special vehicles to use on rivers, lakes and close sea according to the needs of time and place (merchandise, strategical, military needs).

Key Words: Avars, Göktürks, Hazars, Uygurs, Turks, Caspian Sea, Black Sea, Mediterranean Sea, river, lake, waters, trade, transport, belief.

Şekil 1- Lena Nehri Kıyısında MÖ 14-12 bin arasına tarihlenen kaya resimlerinden bir bölüm- Somuncuoğlu 2008, 40.

“Türk milleti, ... yerinden suyundan ayrılma!”

Bilge Kağan

“Yer ve sular sahipsiz kalmasın diye milletimi düzene koydum... Doğuda Şantung (ya da Şantung) ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı.”

Kültigin.

“Denizlere hakim olan cihana hakim olur.”

Barbaros Hayrettin Paşa

“En güzel ve üç tarafı denizlerle çevrili olan Türkiye, endüstri, ticaret ve sporu ile en ileri denizci millet yetiştirmek kabiliyetindedir. Bu kabiliyetten istifade etmeliyiz. Denizciliği, Türk’ün büyük millî ülküsü olarak düşünmeli ve onu az zamanda başarmalıyız.”

M. Kemal Atatürk

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

Anayurtları Orta Asya'da Ural-Altay dağları arasındaki bozkırlar olarak bilinen Türkler'in, en erken devirlerden itibaren Orta Asya'nın dışına taşttıkları düşünülmektedir. Türkler hakkındaki bilgiler, genel itibariyle Orta Asya'daki kurganlarda yapılan tetkikler ve arkeolojik çalışmaların sonuçları ile Orhun Kitabeleri, Çin kaynakları, Bizans kaynakları ve Arap coğrafyacılarının aktardıkları bilgilere dayanmaktadır. Daha erken dönemlerde hangi isimlerle anıldıkları tam olarak bilinmeyen, antikçağ kaynaklarında çeşitli kollar ve gruplar halinde adları geçen Türkler'in² soyu Büyük Asya Hun Devleti ile başlatılmaktadır.

Türklerin erken dönemleri ile ilgili bilgi veren kaynakların azlığı, hatta çoğu zaman yetersizliği, onlar hakkında bazı konulardaki değerlendirmelerimizi zorlaştırmakta ya da zihnimizde birtakım müphem noktalar bırakmaktadır. Bazen de Türklerin baskın bir özelliği çoğu tarih araştırmacısı tarafından ele alınırken, yaşanmış bazı özelliklerine yeterince yer verilmemektedir. Mesela Türkler'in askerlikteki maharetlerinin hemen pek çok araştırmacının dikkatini çektiği bir gerçektir. Türkler'in günlük yaşantısına da damgasını vuran bu belirgin özelliklerinin belki de tarih araştırmacılarının, Türkler'in diğer niteliklerini görmelerini engelleyecek kadar baskın olduğu söylenebilir. Ancak, bu geleneksel bakış açısı bir yana bırakılırsa, Türkler'in birtakım sebeplerle gölgede kalmış olan diğer bazı özelliklerinin de bulunduğu anlaşılacaktır ki bu konuların ortaya konulması oldukça önemlidir.

Bugünkü coğrafi şartlara bakılarak, Türklerin Orta Asya'da erken dönemlerde yaşadıkları bölgenin step iklimine sahip bozkırlar olduğu düşünülerek ve bu coğrafi mekanın açık denizlere kıyısının olmadığı da³ gözününde bulundurularak, Türklerin Orta Asya'daki hayatları boyunca deniz ve denizcilikle yoğun bir şekilde ilgilenmedikleri kanaati oluşabilir. Ancak bu ilk izlenimle, Türklerin tamamıyla bir "kara toplumu" olduklarını söylemek de peşin fikirlilik olur ve bu hüküm Türklerin denizleri ve suları ne derece tanıyıp tanımadıkları hakkında yeterli bir fikir vermez. Çünkü tarihleri boyunca Türkler, tek bir mekanda oturup kalmamış, en azından Eski Çağdan ortaçağın sonlarına ve hatta günümüze (hatta günümüzde bile bu hareketliliklerini farklı göç tipleriyle devam ettirmektedir)⁴ kadar Orta Asya'dan Anadolu'ya ve Avrupa'ya (hatta belki Amerika'ya)⁵ doğru göç etmişlerdir. Dolayısıyla Türkler, her ne kadar temelde bir bozkır toplumu karakteri gösterebilir de kendilerini hiçbir zaman Asya kıtası coğrafyası içerisinde sınırlandırılmış bir millet olarak görmemişler ve daima yeni yerler, yeni iklimler, yeni kültürler ve yeni ortamların arayışı içinde olmuşlardır. Türklerin bu dinamik yaşayış tarzı onların yeni geldikleri çevrelerin hayat şartlarına daha kolay uyum sağlamalarında etkili olmuştur.⁶

Gerçi dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi insanlık tarihinin tahmin edilen 50.000 yıllık

² Bk Palaz Erdemir 2003; Palaz Erdemir 2009, 363-369.

³ Orta Asya'nın sınırları ve fiziki coğrafyası hakkında bk Roux 2001, 22.

⁴ Türklerin erken dönemlerdeki göçleri ve günümüzdeki göç dinamiklerine bu hareketliliğin etkisi hakkında bk Erdemir 2003. Türkler'in gittikleri farklı ortamlardaki kültür çevrelerinde baskın bir kültür oluşturmakla birlikte kolaylıkla yeni çevrelere uyum sağlamaları ve bunun sosyolojik temelleri konusunda bk Türkdoğan 1996, (kitabın tamamında bu konuyu açıklayan bilgiler bulunmakla birlikte) özellikle 179-186. sayfalar arası. Bu konuda ayrıntılı sosyolojik değerlendirmeler için ayrıca bk Güvenç 1993, 53 vd.

⁵ Türkler ile Kızılderililerin antropolojik, arkeolojik, filolojik ve etnografik tetkikler sonucunda bezerliklerinin olduğu tesbit edilmiş ve Türklerin Amerika'ya ne zaman, nasıl ve ne yönden göç ettikleri araştırılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda, bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmekle birlikte, Türklerin Amerika'ya Bering boğazı yoluyla denizden (ki Amerika ile Asya arasındaki mesafenin sadece 70 km. olduğu belirtilmektedir), bu iki kıta, henüz deniz karayı kaplamadığı dönemde aynı yönde karadan ya da Akdeniz-Atlas Okyanusu yoluyla batıdan gitmiş olabilecekleri ileri sürülmüştür. Bu göçlerin belki de bir defada tek yönde değil birden fazla göçle gerçekleştiği de belirtilmektedir. Bk Türkkan 1999, özellikle 113 vd.

⁶ Türkkan, bir zamanlar bozkır ve yayla toplumu olan Selçuklu ve Osmanlı Türkleri'nin denize kıyısı olan Anadolu'ya geldiklerinde çok kısa sürede denizci bir millet olmalarını yine onların göç dinamikleriyle bağdaştırmakta ve Türkler'in Amerika'ya da erken dönemlerde bu şekilde geçmiş olmalarının imkansız olarak görülmemesi gerektiğini belirtmektedir. Bk Türkkan 1999, 146-147 vd.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

geçmişi içerisinde Orta Asya'ya Türkler'in ve onların atalarının ne zaman, nereden geldiklerini, Orta Asya'dan başka yerlere ilk kez ne zaman göç ettiklerini ve bu göçlerin nasıl bir süreklilik oluşturduğunu da kesin bir şekilde ifade etmek mümkün görünmemektedir. Fakat İ.Ö. 13. yüzyılda "Mısır kıyılarını tehdit eden 'Deniz Kavimleri'nden olan Turshalar'ın, destanlardan bildiğimiz ve Orta Asya'da bir zamanlar var olduğu gerçekten saptanan iç deniz çevresi halklarından olduğu, bu sebeple de denizcilikten iyi anladıkları ve bu denizin kurumasıyla batıya göç ettikleri"⁷ düşünüldüğünde anayurttan yapılan göçlerin oldukça erken dönemlerde gerçekleşmiş olabileceğini ve aslında Orta Asya halkının denizcilikten anladığını söylemek mümkün olmaktadır. Turshaların Türklüğü bazı tarihçiler tarafından kabul edilmese bile M.Ö. II. bin ve belki de daha öncesinde gerçekleşen bu göçler öncesinde, Orta Asya halkının tamamıyla kendini kara toplumu olarak gördüğünü düşünmemizin yanlış olduğunu çıkarabiliriz.

"İnsanoğlunun evrende var olduğu erken dönemleri anlatan Türk Yaratılış Mitolojisi,

Yerin yer olduğunda sularla kaplıydı her yer

Ne gök vardı ne de ay ne güneş ne de bir yer.

Tanrı uçar dururdu insanoğluyrsa tekti.

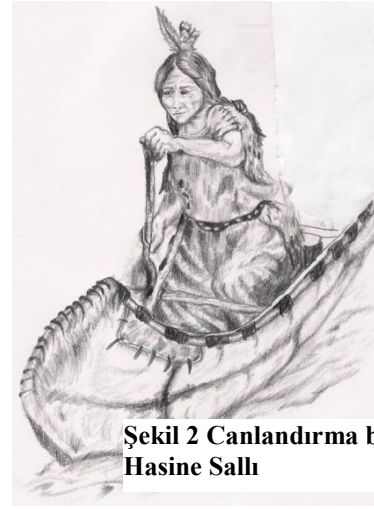
...

İnsan daldı sulara aldı bir avuç toprak

Sulardan çıkıp verdi Tanrısına sunarak.

'Yaratılsın yer!' dedi Tanrı sulara saçtı.

Yeryüzü yaratıldı denizler karalaştı."⁸

Şekil 2 Canlandırma bir resim-
Hasine Sallı

ifadesiyle Türkler'in tarih öncesi dönemlerde dahi evrenin yaratılışının denizlerden kaynaklandığına inandıklarını kuvvetle ortaya koymaktadır.

Dünya üzerinde pek çok toplumda dünyanın ana maddesi olan su, hava, toprak ve ateşin varlığına Eski Çağlardan itibaren inanılmış olmakla birlikte, Türklerde, bunlardan "su"yun önemli bir yeri vardır. Türkler'in yer-sulara⁹ duydukları ilahî yaklaşımlardan Türk dünyasındaki sulara sahip olma ve denizlere ulaşma idealini anlamak mümkündür. Türkler'in, kara üzerinde, hayvanlarını otlatmak ve hayatî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yeşil ve sulak alanlar aradıkları bilinmektedir. Ancak, suyun temel hayatî ihtiyaçları karşılamadaki öneminden başka, Türkler'de su kültürü bir inanışın ve felsefenin de parçası olmuştur. Her şeyden önce Türkler, kara parçalarını susuz düşünmüyor, "kara ile su"yun dünyada birbirini tamamlayan bir bütün olduklarını kabul ediyorlardı. Eski Türkler, bütün âlemin sudan yaratıldığına, evrenin ilk maddesinin su olduğuna inanır ve suya saygı gösterirlerdi.¹⁰ Türk yaşantısındaki bu anlayış, gerçekten pek çok yazılı

⁷ Tulunay 1992, 132-133. Etrüskler'in Türk oldukları konusundaki değerlendirmeler için özellikle bk Ayda 1974; Ayda 1976a, 239; Ayda 1976b, 287; Tulunay 1992, dipnot 3. Etrüskler hakkında ayrıca bk Page 1959, 106.

⁸ Ögel 1971, 451-452.

⁹ Ögel 1988, 702-703. Ayrıca Hassan, "...Yer-su bir bütün olarak ...'sahiptir'. Orman, dağ, ırmak ve göllerin adları yalnızca coğrafi isimler değildir. Bu adlar o yerlerin sahiplerini, koruyucularını gösterir." Hassan 1985, 107-109.

¹⁰ Bk Şişman 1996, 573-574. Ayrıca bk Aliyarlı 1994, 469-470; Aydın 1994, 493-494. Caferoğlu, Türkler'in evdeki putlara "Yersu" dediğini belirtmekte ve bunun kült haline geldiğini ifade etmektedir. Caferoğlu 1983, 10.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

belgede ortaya çıkmaktadır.¹¹ Türk oldukları kabul edilen Chou hükümdarlarının savaşa giderken geçtiği mıntıkların, yahut ordugah veya yeni yurt kabul ettiği yerlerin “yer-su”larına kurban verdikleri ve yeni yurt kurarken de yapılan ayinlerde, yere gömmek ve sularda boğmak suretiyle yere ve sulara belirli aralıklarla ve düzenli olarak ayinler eşliğinde hayvan kurban edilip, içki, kumaş ve yeşimtaşı gibi kıymetli şeylerden adaklar sunulduğu belirtilmektedir.¹² Benzer şekilde İrtiş nehri boylarında yaşayan Kimekler’in de İrtiş ırmağını kutsal saydıkları ve nehri tazim ettikleri bilinmektedir. Dokuz-Oğuz (Uygur) ve Kimek ülkesini ziyaret eden halifenin elçisi Bahroğlu Temim, Isıg Göl’ün Türkler tarafından kutsal sayıldığı ve çevredeki köylerden gelen halkın gölün çevresini tavaf ederek gölü takdis ettikleri, Buharalı (1995, 740) tarafından ortaya konulmuştur. Wang-Yen-Te’nin 981-984 tarihleri arasında Çin elçisi olarak T’ai-tsung Kao-ch’ang Uygurlarına gönderildiğinde yolda, Çin-Ling (dağına)’e tırandıklarında Lung Wang adı verilen su ve yağmur tanrısı adına dikilmiş bir taş ve üzerinde bir kitabe bulunduğunu belirtmektedir.¹³

Bir yerin vatan olabilmesi için, yer ve sularına birlikte sahip olmak gerekiyordu. Hunlar’da devlet ve Kağan “*Türk’ün yer ve sularının sahibi*”ydi. Kültigin de atalarının kendilerine bıraktığı “*yer ve sular sahipsiz kalmasın diye*” milletini düzene koyduğunu anlatmaktadır.¹⁴ Orhun kitabelerinde, Bilge Kağan milletin seslenerek, devletin milletin bekasının “*Türk Kağanından, beylerinden, yerinden suyundan ayrılma*”mak olduğunu vurguluyor.¹⁵ Osman Turan, “Eski Türk dinine (Şamaniliğe) göre “Türk Tanrısı” nasıl Türk milletinin hâmisidiyse Türk yurtları, hususiyle yüksek dağları, pınarları, suları, ata mezarları ve hâtıraları ile de öylece mukaddes ruhların makamı ve ziyaretgâhı olup bunlar da yurdun koruyucusu idi” diyerek vatanın bekâsı ve millî birliğin sağlanması konusunda “yer ve su”ya ait ruhların önemini ortaya koymaktadır.¹⁶ Yenisey yazıtlarında da ölüm, “*hem yerimden, hem suyumdan ayrıldım!*” sözleri ile ifade edilmektedir.¹⁷ Yine bu ruhanî anlayışın bir parçası olarak “sol kol” Oğuz boylarının, Oğuz Kağan’ın “Gök, Dağ ve Deniz” adındaki oğullarından türemiş olması, Türk devlet geleneğinde kutsallığa verilen önem ile birlikte, “yer-su” anlayışının Türk isimlerine de bir bütün halinde geçtiğini göstermektedir.¹⁸ Devlet için bu kadar önemli olan “yer ve sular” şüphesiz fertler için de kutsaldı ve bunların da çeşitli atasözleri ve veciz sözlerde ifadesini bulduğunu görüyoruz.¹⁹

Suyun her bakımdan Türkler’in hayatında yer aldığını Dede Korkut Kitabı’ndaki ifadelerden de anlayabiliriz.

“*Ağaç gemileri oynatan su*

Herodotos, -belki de Hellen kültüründeki anlayıştan esinlenerek- İskitler’in deniz tanrısına inandıklarını ve buna “Thagimadas” adını vererek, İskit idarecilerinin ona kurbanlar sunduklarını belirtmektedir. Bk Herodotos IV. 59.

¹¹ Türk kültür tarihinde, “su kültü”nün ilk kez, Choular (İ. Ö. 1050 yıllarında Çin’i ele geçiren) döneminde tesbit edildiği belirtilmektedir. Eberhard 1942 ve 1947; Çobanoğlu 1993, 288.

¹² Esin 1979, 81; Çobanoğlu 1993, 288 vd.

¹³ Bk İzgi 1989, 65.

¹⁴ Orhun Kitabeleri, Kültigin, Güney cephesi, 21.

¹⁵ Orhun Kitabeleri, Bilge Kağan, Kuzey cephesi 13-14. Ayrıca bk Ögel 1988, 419. Taneri, Türk devlet yönetiminde, “yer ve su”yun millî birliğin ve vatan kavramının temelini teşkil ettiğini belirtmektedir. Taneri 1981, 31, 41.

¹⁶ Bk Turan 1990, 161 vd. Bu konuda ayrıca bk Taneri 1981, 31, 41. Tuva şamanlarının su ve çevresindeki ruhlarla verdikleri önem için bk Budegeçi 1995, 639. Ayrıca, İnan, Şamanların, Abakan, Kem (Yenisey), Katun, Bey Sütgöl ırmağ ve göllerini birer canlı varlık gibi düşündüklerini ve buraları birer ruh olarak kabul ettiklerini anlatmaktadır. Bkz İnan 1972, 50-51. Türklerin şamanist anlayışının gereği olarak ortaya çıkan uygulamalar için bk Çobanoğlu 1993, 292-294. Ayrıca bk Hassan 1985, 109. Su ve suyla ilgili gelenekler, halen Anadolu halk inançlarında da görülmektedir. Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde kökleri geçmişten gelen suyla ilgili halk inançları ve uygulamaları için bk Çobanoğlu 1993, 294-298; Gönüllü 1996, 189 vd.; Gönüllü 1997, 62; Eker 1999, 673; Şişman 2000, 474-478.

¹⁷ Bk Ögel 1988, 418.

¹⁸ Oğuz boylarının kökeni ve türemesi için bk Turan 1990, 148 vd; Koca 2002, 529 vd.

¹⁹ Bk Ögel 1988, 420-431. Yer-suların, farklı dönemlerde, Türkler’in hayatlarının her evresinde ve inanışında yer alması konusunda bk Aliyarlı 1994, 469-470; Aydın 1994, 493-494. Dört elementin ve suyun ölümle bağlantılı düşünülmesi konusunda bk Tokyürek 2009, 173.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

Hasan ile Hüseyin'in hasreti su
Bağ ile bostanın ziyneti su
Ayşe ile Fatma'nın nikahı su
Şahbaz atlar gelip içtiği su
Kızıl develer gelip geçtiği su
Ak koyunlar gelip, çevresinde yattığı su
Ordumun haberini veriri misin bana değil mana
*Kara başım kurban olsun suyum sana*²⁰

Türk devletlerinin Orta Asya'dan Anadolu'ya ve Avrupa'ya gelinceye kadar pınarlar, nehirler, göller ve nihayet deniz çevrelerinde önemli kültür çevreleri kurdukları tarihî belgelerle sabittir ve dikkat çekicidir. Orta Asya'da Orhun ve Selenga ırmakları çevresi Göktürkler'in, Sirderya Oğuzlar, Karadeniz'e dökülen bütün nehirler İskitler döneminde Türkler'in yerleştikleri birkaç su çevresine örnek olarak verilebilir ki bunların sayısı, üzerinde yeni bir tez hazırlayacak kadar çoktur.²¹ Türkler'in bu coğrafyaların nehir, göl ve deniz ulaşımlarından faydalanma konusunda bu erken dönemlerde dahi pek sıkıntıya düşmediklerini, bu mekanları aşmak için gerek var olan bilgileriyle, gerekse çevrede hazır buldukları bilgi birikimlerinden istifade ederek suyollarını kullandıklarını görüyoruz.

Priskos'un, Avrupa Hunlarından önce, İskitler'in ülkelerinde kuraklık başlaması üzerine Medlerin topraklarına girerken takip ettikleri rotayı "onlarla (İskitlerle) birlikte gidenler, onların çölü geçtikten sonra, bir gölü de (Azak Denizi) geçerek Media'ya bu suretle gelebilmişlerdi..." şeklinde anlatan sözleri Herodotos'un anlatımlarındaki bilgileri kuvvetlendirerek İskitler'in su ulaşımı konusunda herhangi bir sıkıntı yaşamadıklarını desteklemektedir.²²

Miladî 569-571 yılları arasında, Göktürkler (I. Göktürk devleti) ile Bizanslılar arasında ilk siyasî girişimler neticesinde başlayan ticarî yolun orta Asya ile Avrupa arasında yeni bir ulaşım ve iletişim yolu meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Temelde bir kara yolu olan bu ticarî yolun güvenliğini sağlamak görevini üstlenecek olan Göktürkler'e ait elçi heyeti, Kağan'la görüşmeye gelen Bizans elçilik heyetiyle birlikte Bizans'a dönerken muhtemelen hem güvenlik hem de gemi temininin mümkün olmaması sebebiyle Aral gölü ve Hazar denizinin kuzeyinden,²³ karadan dolaşarak geçmek zorunda kalmışlar ve bir gemi ile Phasis ırmağına gelerek buradan Karadeniz'e ulaşmışlardı. Türk-Bizans birleşik elçi heyetinin Karadeniz'in en doğu ucuna ulaştığında da İstanbul'a gitmek için Bizans İmparatorluğu'nun resmî taşımacılık servisinden faydalandıkları anlaşılmaktadır.²⁴ Bu dönemde Göktürklerin yaşadıkları bölgenin açık denizlere kıyası olmaması sebebiyle doğrudan doğruya merkezde oluşturulan bir deniz gücünün olmadığı, buna karşılık Bizans'ın yaşadığı çevre şartlarının gerektirdiği ve Karadeniz'in çalkantılı sularına dayanabilecek

²⁰ Bk Ergin 1989, 101.

²¹ Bk Ögel 1988, 437. İskitler'in yaşadıkları nehir bölgeleri hakkında bk Herodotos IV. ve özellikle IV. 47-58. Türkler'in yerleşme ve gelişmesinde sular ve su havzaları hakkında bk Barthold 1990, 67-194. Orta Asya'da kurulan devletlerinin nehir, göl kenarlarında yerleşmeleri konusunda bk Ögel, 1984. İslâmiyetten sonra kurulan diğer Türk kavimlerinin coğrafyaları hakkında bk Merçil 1985; Caferoğlu 1983. Dünya üzerinde kara ve denizlerin dağılımı ile toplumların gelişme ve ilerlemesinde kara ve denizlerin rolü ile ilgili olarak bk Özey a 2002, 460-484. Ayrıca Türkler'in kara ve denizler üzerindeki gelişmesinde denizlerin coğrafi ve jeostratejik durumunun kullanılması hakkında detaylı değerlendirmeler için bk Özey a 2002, 460-484 ve Özey b 2002, 485-505.

²² Priskos, fragment. 8. s. 46.

²³ Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçen eski Bozkır yolu için bk Roux, 2001, 379.

²⁴ Palaz Erdemir 2003, 21-23.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

kadar güçlü bir deniz kuvvetine sahip oldukları açıktır. Gerçi miladî 6. yüzyılda, Orta Asya'da yaşamakta olan Göktürkler'in kara alanında tabii olarak bir deniz gücü olmasa da, bir zamanlar Göktürkler'e bağlı oldukları bilinen diğer bir Türk topluluğu olan Avarlar'ın bu dönemde Karadeniz çevresinde denizcilikle uğraştıkları anlaşılmaktadır. Ancak, bu dönemde Göktürkler'in kendilerine karşı şiddetli bir mücadele içerisinde bulunan akrabaları ve daha önceki müttelikleri Avarlar'dan deniz gücü istemeleri mümkün değildi. Kısacası bu dönemde dahi Türk toplulukları denizlerde hareket kabiliyetine sahip gemiler inşa edip bunları yürütebiliyorlardı.

Gerçekten de, İslamiyet öncesinde Göktürkler devrindeki siyasî girişimlerle (ve belki de daha önceleri de bu istikamette ticaret yapılmaktaydı) daha da belirginleşen ve Çin ve Hindistan kıyılarından başlayarak doğudan batıya uzanan bu ticaret yolu, temelde bir kara yoluydu. Ancak, bu yol, yer yer nehir ve göl (Eski Çağ'da, Sümerlerin Fırat ve Dicle'yi, Mısırlıların Nil nehrini kullandıkları gibi, Asya içlerinde de gerektiği yerlerde ticaret kervanları nehir ve göller üzerinden geçebiliyordu) taşımacılığı ile devam etmekte ve nihayetinde deniz taşımacılığıyla son bulmaktaydı. Bu yol üzerinde yer alan İskit,²⁵ Göktürk, Hazar, Peçenek vb. Türk kavimleri çeşitli taşımacılık servisleriyle insan ve kıymetli yüklerin taşınmasında önemli roller oynamışlardır.²⁶

Göktürk Hükümdarı Bumin Kağan (545-552), Juan Juanlar'ı yendikten sonra İrtiş nehri boylarında Tukin (Ötügen) dağında kurduğu karargahında büyük şenlikler tertipledikleri bilinmektedir.²⁷ Burası aynı zamanda Göktürkler'in önemli bir merkezi olmuştur. Miladî 716 ile 734 yılları arasında II. Göktürk devletini yöneten ünlü Türk Kağanları Kültigin ve Bilge Kağan, Orhun kitabelerinde, Türkler'in denizler ve sular hakkındaki görüşlerini belirten ifadeler sunmaktadır. Kültigin, "*Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. ... Batıda İnci(Sirderya) nehrini geçerek Demirkapı'ya kadar ordu sevk ettim.*",²⁸ "*Amcam kağan ile doğuda Yeşil Nehir, Şantung ovasına kadar ordu sevk ettik.*",²⁹ "*Kara Gölde savaştık*"³⁰ ifadeleriyle nehir, göl ve denizlerin bir yandan Göktürkler ile düşmanları arasında tabii ve coğrafi bir sınır oluşturduğunu³¹ anlatırken diğer taraftan da bunların Türkler açısından aşılmasız ortamlar olmadığını vurgulamaktadır. Kültigin abidesindeki bu sözler, kardeşi Bilge Kağan'ın sözleriyle de desteklenmektedir. Bilge Kağan da, "*Türgiş'e doğru Altın ormanını aşarak İrtiş nehrini geçip yürüdüm.*",³² "*... Selenga'dan aşağıya yürüyerek ...*",³³ "*Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim.*"³⁴ sözleriyle ağabeyi gibi deniz ve nehirlerin Türkler için birer tabii engel olmayacağını belirterek, denize ulaşmayı hedeflediklerinin de ısrarla üzerinde durmaktadır.

²⁵ Durmuş, İskit'lerin dillerinde "garni" kelimesinin gemi anlamına kullanıldığını belirtmektedir. Bk Durmuş 2002, 17, özellikle dipnot 27.

²⁶ Bk Aka 1994, 55-59; Diakov- Kovalev I, 88-100, 186-195, 253-297; Gürün 1984, 41-67, 107 vd.; Heyet 1996, 1-10, 62-69.

²⁷ Ötügen ve çevresi hakkındaki çeşitli efsaneler ve çeşitli Türk topluluklarının su kültürü inancı için bk Çobanoğlu 1993, 288 vd. Buharalı, Hudu al-alam'a dayanarak, İrtiş nehrinin, Kimekler ve Kırgızlar arasındaki Altay dağlarından doğan büyük bir nehir olduğunu ve Nil nehri ile aynı uzunlukta olan bu suyun, sonra İtil nehrine aktığını belirtmektedir. İrtiş nehrinin çeşitli kollarının ve uzantılarının ise farklı isimler alarak Obi ile birleşip Kuzey Denizi'ne döküldüğü anlatılmaktadır. Bk Buharalı 1995, 737, 741.

²⁸ Orhun Kitabeleri, Kültigin, Güney cephesi, 4-5.

²⁹ Orhun Kitabeleri, Kültigin, Güney cephesi, 17-18.

³⁰ Orhun Kitabeleri, Kültigin, Kuzey cephesi, 4-5.

³¹ 627 yılında, Çin'den yola çıkıp Hindistan'a giden Budist rahip Hsüan-tsang da Türkistan'dan geçerken "(Bunlar bölgede bulunan) dağ ve nehir gibi doğal engellere dayanarak alan ve sınırlarını belirleyerek hakimiyetlerini muhafaza etmektedirler" ifadesi Kültigin ve Bilge Kağan'ın sözlerinden dolayı olarak elde ettiğimiz tabii sınır meselesini desteklemektedir. Hatta Ekrem, özellikle nehirlerin Türk devletleri arasında sınır oluşturduğuna dair bilgilerin 727 yılında Hui-ch'ao'ye seyahatnamesinde de açıkça anlatıldığını belirtmektedir. Bk Ekrem 2003, 123-124, özellikle dn 1.

³² Orhun Kitabeleri, Bilge Kağan, Doğu cephesi, 27-28.

³³ Orhun Kitabeleri, Bilge Kağan, Doğu cephesi, 37-38.

³⁴ Orhun Kitabeleri, Bilge Kağan, Kuzey cephesi, 3-4.

Turkish Studies

Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına dikilmiş üç büyük abide de, Türkler'in merkezi olan Ötügen'in onlar açısından ne kadar önemli olduğu anlatılmakla birlikte, Ötügen'in Türkler'i sınırlandıran bir ortam olmadığı da belirtilmektedir. Tonyukuk abidesinde “*İrtiş nehrini geçit olmaksızın geçtik.*”³⁵ ifadesi ise, nehri nasıl geçtiklerini ortaya koymamakla birlikte, Türkler'in ihtiyaç duyduklarında nehirleri geçebilecek dinamiklere sahip olduklarını göstermektedir. Bütün bu ifadelerden, özellikle II. Göktürk devleti zamanında, Türkler'in açık deniz ve okyanuslara uzak olduklarını fakat buralara ulaşma özlemini taşıdıklarını da anlamak mümkündür. Ancak büyük deniz ve Okyanuslara ulaşma düşüncesinin tabii olarak Türk inanç sistemi ve “Türk Cihan hakimiyeti mefkuresi” ile de bağlantısı vardır. Türk devlet yönetiminde bu idealin Osmanlı devletine kadar pek çok devlette örneğini görmek mümkündür.

Marco Polo, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Cengiz Han'ın da denize açılma idealini; Han, pek çok yeri ele geçirdikten sonra, “bu denli çok gözüpük adamın başına geçmekten güç alarak artık çölden çıkmak istedi”³⁶ sözleriyle anlatmakta ve böylece Cengiz Han'ın karada gücünü sağladıktan sonra, Hindistan kıyılarına kadar sınırlarını genişlettiğini belirtmektedir. Polo, Türk-Moğol Hanlığı'nın sınırlarının genişlemesiyle, Hindistan kıyıları, Çin Denizi³⁷ ve Japonya adaları arasındaki ticarete de bu büyük devletin hakim olduğunu ifade etmektedir.

Türklerin bu konuda etkili oldukları alanlardan biri de Hazar Bölgesidir. Hazar Denizi,³⁸ Karadeniz'in doğusunda, Anadolu'nun kuzey doğusunda yer alan dünyanın en büyük gölüdür. Bir gölden ziyadesiyle büyük olması ve kendine özgü coğrafyasıyla Hazar, yazılan çoğu yerli ve yabancı eserde “Hazar Denizi” olarak kullanılmıştır. Böyle bir coğrafi yapıya sahip olan Hazar Denizi'nde Türklerin en azından ihtiyaçlarını karşılayacak kadar denizcilik veya gemi taşımacılığı yapacakları akla gelmektedir. Eski Çağ boyunca medeniyetlerin gelişmesine paralel olarak Atina Deniz Konfederasyon kolonileri, Roma döneminde Karadeniz'de faaliyette bulunan ticarî koloniler, Hazar denizi ile kısmen bağlantısı olan Don ve Volga nehirleri üzerinde yapılan taşımacılık hiç değilse buralarda yaşayan toplulukların gemicilik mesleğine çok ta yabancı olmadıklarını ortaya koymaktadır. İslam coğrafyacılarının eserlerindeki bilgilere dayanarak özellikle batıya giden Türk kitlelerinin, denizcilik ve gemicilik mesleğiyle ne kadar ilişki içerisinde olduklarını anlatmaktadır.³⁹

Karadeniz'in konumuna dikkat edilecek olursa önceki devirlerde Hazar denizi ve onun etrafındaki ana ve tali ticaret yollarının sürekli kullanıldığı ve bu geçiş noktalarının büyük bir kısmının da bağlı bulunduğu nehirlerin oluşturduğu dikkatten kaçmamalıdır. Bu sayede, Basra ve Kızıldeniz üzerinden giden deniz ticareti yanında, Asya üzerinden yapılan kara ticareti önemli derecede gelişmiştir denilebilir. Kara yolculuğuyla yapılan taşımacılıkta, Asya üzerinden yapılan ticaretin mal ve müşteri çeşidi veya zenginliği hatta önemlisi Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan halkların ve Kuzey Avrupa'ya yapılan ticaretin önemi ve karşılıklı menfaatlerin paylaşımı Hazar

³⁵ Orhun Kitabeleri, Tonyukuk, Kuzey cephesi, Birinci Taş, 11. Hatta bu konuyla bağlantılı olarak, X. yüzyılda ortaya çıkan bir Türk devleti olan Selçuklu hükümdarının, bir nehri (Sirderya olabilir) geçmeyi başardığı için “Küçük Sal” veya “Küçük Sel” anlamında kendisine, Selçuk (veya Salçuk) adı verildiği belirtilmektedir. Bk Roux 2001, 251.

³⁶ Marco Polo I. 46.

³⁷ Marco Polo I. 4.

³⁸ Bk Herodotos I. 203. “Hazar, tek başına bir denizdir, başka bir denize karışmaz. “Başka bir deniz” diyordu, zira üzerinde Yunan gemilerinin işlediği deniz ve Herakles kolonlarının ötesindeki Atlas denizi dedikleri deniz ve Erythreia denizi- bunların hepsi tek bir denizdir. Hazer ayrı bir denizdir; ötekilere bağlı değildir, uzunluğunu, kürekli bir gemi on beş günde geçebilir demekle anlatmış olabiliriz, en geniş yeri de sekiz günlüktür. Günbatısı yönünde dağların en uzun ve en yükseği olan Kafkaslarla çevrilmiştir...”. Hazar Denizi'nin yüzölçümü neredeyse Karadeniz ile aynı ya da Akdeniz'in üçte biri büyüklüğündedir.

³⁹ Şeşen 1998, 13. Ayrıca bk Dawson 1997, 131. Anadolu coğrafyasının Doğu ile bağlantısı için bakınız Baykara 1990, 38-40. Türkler'in Azak ve Karadeniz'de bulunmaları hakkında bk Kafesoğlu 1996, 15-168; Lombard 1983, 32-52 (Mezopotamya, Hazar, Hind-Çin); Kramers 1934., 32-33; Atan 1990, 15-31, 38-40,43-48, 49-52.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

denizinin kullanılması bakımından önemlidir. Bu konuda Grenard, “*Baykal sahilinde yaşayan ve bir Moğol aşireti olan Avarlar (Orhun kitabelerine göre) 400 senelerine doğru Büyük Okyanus’tan Hazar denizine kadar olan sahada Asya göçlerine hakim olarak Hunlar’ın yerini tutmuşlardır*” diyerek Avarlar’ın yaşadığı bölgenin önemini ortaya koymaktadır.⁴⁰ Yine İtil Bulgar Hanlığı olarak diğer bir Türk devletinin de (470-491) Kafkasya’daki Kuban nehri ve Azak Denizi civarında yaşadıkları bilinmektedir. Bu Türkler Karadeniz-Hazar-Kafkasya-İran ve Türkistan üzerinden yapılan ticarete önemli rol almışlardır. İtil Bulgarları’nın Azak denizi civarında yaşamalarının onların hayatında ne derecede etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹

Mekân olarak Türklerin yaşamış olduğu coğrafyanın geniş olması, Türk deniz hayatı hakkında değerlendirmelerimizin de geniş bir şekilde ele alınması gerekliliğini doğurmaktadır. Bu konuda Hunlardan bahsedip de Avrupa Hunları’nın durumunu ortaya koymamak önemli bir eksiklik olacaktır. 434-441 yılları arasında, Slav, Fin-Ugor, İran, Germen ve Türk Kitlelerinin yaşadığı geniş alanda hakimiyet kurmuş olan Attila, Büyük Hun Devleti’nin sınırlarını, Priskos’un da ifade ettiği gibi, Kuzey Denizi ve Manş kıyılarına kadar genişletmişti. Attila, “Okyanus üzerindeki adalarda bile hüküm sürüyor”du. Bu geniş topraklar içerisinde, Priskos’un da içinde bulunduğu bir (Doğu Roma) Bizans elçilik heyetinin Hun ülkesine gelmeleri sırasında Niş’e yakın bir yerde, bataklık bir yere geldiklerinde, “Burada barbar(Hun ve diğer Türk gruplarından olmalı?) kayıkçılar bizi kayıklara bindirip karşı tarafa geçirdiler ki, bu kayıklar ağacın gövdesi oyularak yapılmış şeylerdi. Bu nehri aştık.”⁴² diyerek o dönemde kullanılan araçların niteliklerini de bize anlatmaktadır. Bizans elçi heyetinin Attila ile gerçekleştirdiği bir başka seyahatinde de “...Geniş bir oavadan geçtik, kolay ilerlenebilecek yollardan sonra bir takım gemilerle geçilebilir nehirlere geldik. Bunlar arasında İstrum’dan (Tuna) sonra Drecon, Tigasi Tiphesas en büyükleri idi. Bu büyük nehirleri ağaçtan yapılmış kayıklarla geçtik ki, bunları nehir civarında oturanlar kullanırlardı. Öbür nehirleri ise, barbarların atlı arabalar ile bataklardan getirdikleri sallarla geçtik”⁴³ şeklindeki ifadeleri, Orta Asya’da olduğu gibi, Avrupa Hunları’nın hem yerel toplulukların su ulaşımından istifade ettiklerini hem de gerektiğinde çevre imkanlarını kullanarak nehirleri geçebilmek için kendilerine özgü araçlar ve yöntemler kullandıklarını ortaya koymaktadır.

İslam tarihçeleri, Türklerin bir başka kolu olan Hazarların ise kayıkları bulunduğu, bu kayıklarla şehrin yukarı taraflarından gelen ve yukarılarda Etil (İtil) nehrine karışan Burtas nehrinde gidip-geldiklerini nakletmektedirler. “*Burtas nehri üzerinde yerleşik ve Hazarlara bağlı Türk kavimleri yaşar. Bu kavimlerin yerleşme merkezleri Hazar ülkesi ile Bulgar arasında bulunur. Bu nehir Bulgar diyarı tarafından gelir. Bu nehirde Bulgar, Hazar, Burtas ülkeleri arasında gemiler işler. Burtas bir Türk kavimidir*” denilmektedir. Aynı eserin Bulgar ve Ruslar maddesinde de Rusların (500 gemi) savaş gemileri ile Hazar’ı istilaya geldiklerini ve Hazar hükümdarının gemilerinin olmadığını bahsettiğini görmekteyiz ki; bu muhtemelen Hazar hükümdarlarının savaş gemilerinin olmadığını ifade etmektedir. Şeşen’e göre, (1998, 47-51) Hazar, ticaret yollarının geçtiği bir yerde bulunuyordu ve Hazarlar, denizcilik bilgilerini daha çok ticarî faaliyetlerle geliştirmişlerdi. Hazarlar’ın, Volga nehri vasıtasıyla Bulgarlarla ticaret yaptıklarını, Hazar Türkleri’nin, Hazar nehir havzaları ve Karadeniz havzaları sayesinde zenginleştiklerini ve bu

⁴⁰ Grenard 1992, 18. Her ne kadar Grenard, Avarları bir Moğol aşireti olarak gösterse de Rus yazar Gumiliev Avar kelimesinin tahlilini farklı ve daha anlamlı bir şekilde yapmaktadır. Gumiliev, bu kelimenin aslının “*Varhonit*” olduğunu belirterek, Hunların dilindeki “*Var*” (nehir) ve “*Hionit*” (Hun) kelimelerinden oluştuğunu ifade etmektedir. Bk Gumiliev 2002, 234 vd.

⁴¹ Kafesoğlu 1996, 195-197; Öztürk 1995, 114-116. 7. yüzyıldan itibaren Karadeniz’de ve Hazar civarında Türk varlığı hakkında bk Kurat 1992, 28-38, 40-44; Marco Polo 1985, 19-24, 29-33, 163-169, 173-209. İbn Fazlan 10 yüzyılda, Türk ülkelerine seyahati sırasında da “Hazar Hakanı’nın İtil nehrinin iki tarafında kurulmuş olan bir şehirde yaşadığı ve bu şehre Hazar ülkesinin çeşitli yerlerinden tacirlerin geldiğini” yazmaktadır. Bk İbn Fazlan 1995, s. 83.

⁴² Priskos, fragment 8, s. 32-33, 46.

⁴³ Priscos, fragment 8, s. 38-39.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

sebeple, 858’de Hıristiyanlığı kabul eden Hazar Türkleri’nin bulunduğu bölgenin, Yahudi misyonerlerin ve Müslümanların da dikkatini çektiğini ileri sürmektedir.⁴⁴

Yine benzer şekilde, Harzemşahlar’ın, Oxus (Ceyhun) nehri deltasında yaşadıklarını, verimli ve küçük bir araziye sahip oldukları halde, özellikle Aral gölü ve Hazar Denizi’yle bağlantı kurarak ticaret yaptıklarını belirtmektedir.⁴⁵

İbn Fazlan, Maveraünnehir’den Harezmi’ye gelmiş ve Harezmi’de kendisine kışın bastıracağı belirtilince tekrar Ceyhun nehrine doğru yola çıkmıştı. İbn Fazlan bu günü anlatırken, “Buhara’dan geriye Ceyhun nehrine doğru yola çıktık. Harezmi’ye gitmek için bir gemi kiraladık. Gemiye kiraladığımız yerden Harezmi’ye kadar olan mesafe 200 fersahtan (1 fersah 3 mil) fazladır” demektedir.⁴⁶ İbn Fazlan ilerleyen günler (16 Şubat 922)’de Türk ülkelerine girerken, “...havalar ısınmaya başladı. Ceyhun nehrinin buzları çözüldü. Yolculuk için ihtiyacımız olan şeyleri tedarik ettik. Türk develeri satın aldık. Türk ülkelerinde geçmemiz gereken nehirlerden geçebilmek için deve derisinden kelekler yaptık” diyerek yolculukları sırasında bölgede yaygın olarak kullanılan nehir ulaşım vasıtasının niteliği hakkında da bilgiler vermektedir.⁴⁷

İbn Fazlan, Oğuzların yanından ayrılırken de “...buradan hareketle Yagindi (Tchagan) nehrine vardık. Kafiledelikler, deve derisinden yapılmış keleklerini çıkararak yaydılar. Yuvarlak olan eşyalarını Türk develerinin üzerinden alarak kelekler açılın diye içlerini bunlarla doldurdular. Sonra elbiselerini ve diğer eşyalarını da bunlara koydular. Bundan sonra her keleğin üzerine dörder, beşer, altışar, daha az veya daha çok kişilik gruplar halinde bindiler. Ellere kayın ağacı parçaları alarak bunları kürek gibi kullandılar. Durmadan kürek çekiyorlar, daire şeklindeki keleği su götürüyordu. Nihayet nehri geçtik”⁴⁸ sözleriyle nehir üzerinde kelekler sayesinde yolculuğun nasıl yapıldığını anlatmaktadır. “Yagindi nehrinden sonra da yine hepsi büyük nehirler olan “Câm (Emba), Cahş (Sagız), Uzil (Oyil), Erden (Zagsıbay), Varş (Wahş), Ahtî (Büyük Ankatî), Vabnâ (Küçük Ankatî) nehirlerinin keleklerle geçildiği”⁴⁹ İbn Fazlan tarafından belirtilmektedir.

Diğer taraftan, İbn Fazlan ile aynı dönemde yaşadığı anlaşılan Wang-Yen-Te’nin 981-984 tarihleri arasında Çin elçisi olarak T’ai-tsung Kao-ch’ang Uygurlarına gönderildiğinde, Sarı Nehri nasıl geçtiklerini anlatan satırları İbn Fazlan’ınkinden çok farklı görünmemektedir. “Huang-Ho (Sarı Nehir)’ya geldiğimiz zaman, koyun (ya da keçi) derisinden yapılmış tulumlar yaptık, bunları hava ile şişirdik, böylece (tulumlar) suda yüzdü. Bazı zaman develer tarafından çekilen ağaçtan yapılmış salları kullanarak öbür kıyıya geçtik.” ifadeleri İbn Fazlan’ın Türklerin bir başka bölgedeki su ulaşımını ortaya koyan anlatımlarını desteklemektedir.⁵⁰ Yine, Wang Yen-Te, Peiting (Beşbalık)’e geldiklerinde, Arslan Han’ın Çin elçi heyetini karşılamasından sonra onlara şehirde bir eğlence hazırladığını ve “ertesini gün de gölün dört bir tarafında davullar çalınarak kayıklarla gölde gezinti yaptıkları”nı anlatması Türkler’in sadece basit ulaşım için değil eğlence amacıyla da göl

⁴⁴ Roux 2001, 219, 249, 268.

⁴⁵ Roux, 2001, 249-250.

⁴⁶ İbn Fazlan 1995, s. 29.

⁴⁷ İbn Fazlan 1995, s. 32.

⁴⁸ İbn Fazlan 1995, s. 44.

⁴⁹ İbn Fazlan 1995, s. 44. Maveraünnehir’de olduğu gibi, yine iki ünlü nehir arasındaki Mezopotamya’da da Eski Çağlardan günümüze kadar nehir ulaşımının varlığı tespit edilebilmektedir. Dicle ve Fırat nehirleri, Anadolu ile Mezopotamya ve güney ve doğu ülkeleri arasındaki ulaşımın önemli bir kısmını sağlayarak bölgede ticari ve siyasi ilişkilerde rol oynamıştır. Geç Asur dönemi kabartmalarında, tasvir edilen bir kayığın iki yanına şişirilmiş keçi derileri bağlanmıştır. Bu şekilde, muhtemelen kayığın dengede durması sağlanmaktaydı. Diğer Antik kaynaklarda da bu konuyu destekleyen bilgiler bulunmaktadır. Bu konudaki bilginin Eski Çağ’da ne kadar evrensel olduğunu bilmemiz mümkün olmamakla birlikte, birbirinden kilometrelerce uzakta ve farklı kültür ve medeniyet çevrelerinde bulunan insanların ulaşımı sağlamak için benzer yöntemleri uyguladıkları bu örnekten anlaşılmaktadır. Bk Bahar 1997, 38-44.

⁵⁰ Bk İzgi, 1989, 44.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

üzerinde yüzdürecek kayıklar yaptıklarını ortaya koymaktadır.⁵¹

Peçenekler'in yanında bir gün kaldıktan sonra tekrar yoluna devam eden İbn Fazlan, "Cayih (Yayık) nehrine vardık. Bu şimdiye kadar gördüğümüz en büyük, suyu en bol olan, en hızlı akan nehirdi. Bu nehirden geçerken bir keleşin ters çevrildiğini, içindekilerin nehirde battığını, pekçok insanın telef olduğunu, bazı develerin ve hayvanların boğulduğunu gördüm. Nihayet nehri geçtik"⁵² diyerek bir nehir kazasını da bize aktarmaktadır.

Bunlardan başka, Mesudî, "*Balkaş gölü ve Ak İriştir nehirleri üzerinde yaşayan Kimak ve Oğuz Türkerinden, Guz Türklerinin Hazar denizinde yaptıkları yağmacılık*"tan bahseder. İdrisî "*Kimak Türklerinin ülkelerinin güneyinde Tuğuz oğuzlar, güney batısında Tibet, batısında Halaçlar, doğusunda ise Okyanus vardır*" diyerek, "*Kimakların denizin sahilinde, deniz coştığı ve dalgalar büyüdüğü zaman altın tozları bulunduğunu anlatır.*" İstahrî, "*Hazar denizinde Abaskun, Dihistan, Siyahkuh (bir Türk yerlisi) gibi koylardan bahsederek, gemilerin buralara sığındığını, Müslüman ve Hıristiyan tacirlerin buraya uğradığını*"nı anlatır. İbn Havkal, "*Hazar denizinde Siyahkuh tarafında dar ve sığ bir geçit bulunduğunu, rüzgar gemileri buraya sürüklediği zaman parçalanmalarından korkulduğunu ve gemiler burada parçalandıkları zaman Türklerin bunlara el koydukları...*"nı söylemektedir. İbn Hurdâdbih, "*...Tarâz-âh nehrinde Türk ülkesinden Çin'e kadar büyük ticaret gemileri işler.*" diyerek Türklerin bu bölgeye olan yakınlığını belirtmektedir.⁵³

İslamiyeti kabullerinden sonra da Türkler; Asya'da (Aral ve Balkaş gölü), Hazar Denizi kıyılarında, denizlerle irtibatlarını arttırmışlardı. 868 yılında Mısır ve Suriye'de kurulan Abbasî halifesine ismen bağlı olan ilk Müslüman Türk devletlerinden (868-905) Tulunoğulları devletinin kurucusu Ahmet b. Tulun'un harp gemileri inşası için Ravza adasının etrafında *Sinnaatü'l-cezire* diye bilinen havuzlarda yaptırmış olduğu tersane Türk denizciliğinin önemli bir aşamasıdır. Bu tersane aynı bölgede hüküm süren ikinci Türk devleti (935-969) İhşidilerin kurucusu Muhammed b. Tuğç'un emriyle Fustat'a *Sinnaatü's-süfün* olarak tanınan diğer bir tersaneye nakledilmiştir. Bu Türk devletleri Mısır ve Kuzey Afrika kıyıları boyunca deniz ve denizcilik mesleğiyle askerî ve ticarî anlamda faaliyette bulunmuşlardır.⁵⁴

İslamiyet'in Abbasiler idaresinde bulunduğu sıralarda Türklerin askerî gücü ve yetenekleri hep dikkatleri çekmiştir. Araplarla beraber İslamiyet'in yayılması için çaba gösteren Türkler daha o devirlerde de denizcilikle uğraşmışlardır. Abbasi halifesi Harun er-Reşid zamanında Antalya karadan 790'da alınmış ve Mutasım zamanında da Türk kumandanı Afşin tarafından yine karadan alınmıştır. Ancak 860'da Mütevekkil'in amirali, Türk asıllı Fazl b. Karin kumandasında denizden hareketle Antalya alınmıştır.⁵⁵ Diğer bir Türk faaliyeti Selçukluların bir diğer kolu olan ve İran'ın Kirman havalisine yerleşen Kirman Selçuklularından gelmektedir. 1061-1062'de Melik Kavurd Arabistan yarımadasının doğusunda bulunan Büveyhiler'in idaresindeki Umman ve sahillerini ele geçirdi. Bu girişim Hürmüz emiri Bedr İsa Caşu'nun sağladığı gemiler ile gerçekleşmişse de bu olay Türklerin tarihlerinde (Umman, Tiz, Hürmüz liman faaliyetleri ve Çin-Hind deniz ticareti) gerçekleştirdikleri ilk ciddi denizcilik faaliyetlerindendir.⁵⁶

Bir dönem Hindistan'ın bir kısmına hakim olan Gazneli Türkleri de bu coğrafyada Hindistan sahillerine kadar ulaşmayı başarmıştır. Sultan Mahmud'un 16. Hindistan seferi Somnât (Sumnat) seferidir. Bu seferle Mansura ve Pencâb sahil yönü (M. 1026) tamamen ele geçirilmiştir. Diğer taraftan bu başarılı savaş sırasında Gazneli Türklerine saldıran Hindli Cat kabilesinin

⁵¹ Bk İzgi 1989, 66.

⁵² İbn Fazlan 1995, s. 45.

⁵³ Bk Şeşen 1998, 47-51.

⁵⁴ Özkuyumcu 2002, 15-55; Lombard 1983, 53.

⁵⁵ Moğol 1993, 135.

⁵⁶ Merçil 1980, 22-32, 314-321; Tudela'lı Benjamin&Ratisbon'lu Petachia 2001, 89-91.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

cezalandırılması düşüncesi, Sultan Mahmud'un 17. Hind seferini gerçekleştirmesine sebep olmuştur. Bu, aynı zamanda Sultanın son Hint seferiydi. Catlar iyi savaşıyor ve aynı zamanda usta birer gemiciydiler. Bunun farkında olan Sultan Mahmud, Multan'da 1400 gemilik bir filo inşa ettirmiştir. Bu gemiler Cat gemilerini parçalamak üzere önlerinde ağır ve sivri demirlerle inşa ettirilmiştir. Neticede 4000 gemileri olduğu rivayet edilen Catlar tamamen (1027 yılında) ortadan kaldırılmıştır.⁵⁷

Anadolu'nun ortaçağda, Oğuz akınlarına 1071 Malazgirt savaşından sonra tamamen açılması ile birlikte Türkler'in denizcilik bilgilerinin bir bütün halinde ortaya çıktığı söylenebilir. Hatta bu dönemle birlikte, Asya'dan ve Akdeniz'e kadar uzanan bölgenin hemen tamamıyla Türk hakimiyeti altında bulunması sebebiyle güvenliğinin onların elinde bulunması ve bu geniş bölgedeki ticaret yollarının artık yeni Türk ülkelerinin sınırları içerisinde bulunması dolayısıyla Türk denizciliğinin ciddi bir "devlet politikası" haline geldiğini belirtmek yerinde olur. Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak, Türk deniz siyasetinin gelişmesinde Türkler'in buldukları coğrafyada kalmayarak, onları sürekli bir sonraki coğrafi mekana iten millî özelliklerinin, dinamiklerinin, Türk cihan hakimiyeti ideallerinin ve ihtiyaçlarının bu konuda etkili olduğunu söylemek mümkündür. İskitler ve Avarlar gibi çeşitli Türk kavimleri yoluyla Karadeniz çevresindeki denizcilik tecrübelerinden dolayı olarak ve daha sonra da, Türklerin 11. yüzyıl başlarında Anadolu'da Bizansla karşı karşıya geldikleri bir dönemde doğrudan doğruya Bizans'ın (ki Bizans'ın de denizcilik konusundaki bilgisini Fenike, Hellen ve Roma'nın birikimlerinden devraldığı belirtilmelidir) denizcilik bilgilerinden de faydalandıklarını açıklıkla söyleyebiliriz. Anadolu'nun en uç kıyı kesimlerine kadar ulaşan Türkler uzun yıllar Bizans'la mücadele ederek eski vatanlarındaki iç deniz ve nehir gemiciliğinden edindikleri tecrübeler, Rus, Çin, Hint, Arap ve diğer milletlerin denizcilik bilgilerini mecederek Anadolu'nun sahillerine yerleşir yerleşmez Anadolu Türk denizciliğini başlatmışlardır.

Böylece, Anadolu Türk denizciliğinin temelleri 11. yüzyılda Anadolu Selçuklu Devletinin kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Bizans kenti olan İznik'i alarak Marmara kıyılarına yerleşmesi ve gemi imalatını sağlayan tersanelerini kurması ve aynı tarihlerde Bizans sarayında soylu sınıfına mensup olarak⁵⁸ (Grekçe'yi ve Latince'yi çok iyi derecede öğrenmiştir) yaşayan Çaka Bey'in Bizans'ın taht mücadeleleri sırasında fırsat bularak İstanbul'dan İzmir'e kaçışıyla başladığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- AKA, İ. (1994). "İpekyolu Üzerinde İran", **UNESCO İpek Yolları Deniz Araştırma Gezisi Konferansları**, Ankara, Türkiye: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ALİYARLI, S. (1994). "Kitab-ı Dedem Korkut Kitap Olmuş mu?", **XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, (5-9 Eylül 1990), II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 465-485.
- AYDIN, M. (1994). "Şamanizmin Eski Dinî Hayatı İle İlişkisi", **XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, (5-9 Eylül 1990), II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, 487-500.
- ATAN, T. (1990). **Türk Gümrük Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AYDA, A. (1974). **Etrüskler Türk müydü?**, Ankara.
- AYDA, A. (1976a). "Türk Kelimesinin Menşei Hakkında Bir Nazariye", **Belleten**, 40, Ankara:

⁵⁷ Merçil 1989, 26-28, 49; Gazneli Devletine Sultanlık yapan diğer hanların Güney Hindistan kıyılarına seferleri için bakınız, 84-88. Bu konuda ayrıca bk Roux 2001, 246-249.

⁵⁸ Anna Kommena 1996, 61-65, 71-78, 197-199, 229-233.

Türk Tarih Kurumu.

- AYDA, A. (1976b). “Etrüsklerle İskitler Arasında Benzerlikler”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara.
- Anna Kommena. (1996). **Alexiad**, (çev; Bilge Umar), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- BAHAR, H. (1997). Fırat Bölgesi Tarihçesi ve Nehir Ulaşımı, **Tarih ve Toplum**, sayı 160, Nisan 1997, İstanbul İletişim Yayınevi, 38-44.
- BARTHOLD, V. V. (1990). **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- BAYKARA, T. (1990). **Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- BUDEGEÇİ, T. (1996). “Tuva Şamanlarının Dünya Görüşü Hakkında”, **Türk Kültürü**, sayı 390, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 636-638.
- BUHARALI, E. (1995). İrtiş Nehri, **Türk Kültürü**, sayı 392, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 737-747.
- DAWSON, C. (1997). **Batının Oluşumu**, (çev; Dinç Tayanç), İstanbul: Dergah Yayınları.
- DİAKOV-KOVALEV, V. (1987). **İlkçağ Tarihi**, (çev. Özdemir İnce), Ankara: V Yayınları.
- DURMUŞ, İ. (2002). “İskit Kültürü”, **Türkler**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 15-25.
- CAFEROĞLU, A. (1983). **Türk Kavimleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (1993). **Türk Kültürü**, sayı 361, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 288-298.
- EBERHARD, W. (1947). **Çin Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- EKER, G. Ö. (1999). “Türk Halk İnançlarında Nevruz Motifi”, **Türk Kültürü**, sayı 439, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 671-676.
- EKREM, E. (2003). **Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan**, basılmamış doktora tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERDEMİR, H. (2001). **The Westernization of Turkey and Turkish Migration to the Federal Republic of Germany**, basılmamış doktora tezi, Swansea, England: University of Wales Swansea, Department of Politics and International Relations.
- ERGİN, M. (1989). **Dede Korkut Kitabı**, 1., Ankara.
- ESİN, E. (1979). **Türk Kozmolojisi** (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- GÖNÜLLÜ, A. R. (1997). “Türk Halk İnançlarında Nevruz Motifi”, **Türk Kültürü**, sayı 407, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 187-192.
- GÖNÜLLÜ, A. R. (1996). “Alanya Halk İnançlarında Su Motifi”, **Türk Kültürü**, sayı 393, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 47-53.
- GRENARD, F. (1992). **Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü**, (çev; Orhan Yüksel), İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- GUMİLİEV, L. N. (2002). **Hazar Çevresinde Bin Yıl** (Etno Tarih Açısından Türk Halklarının ve Çevre Halkların Şekillenmesi Üzerine), çeviren Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

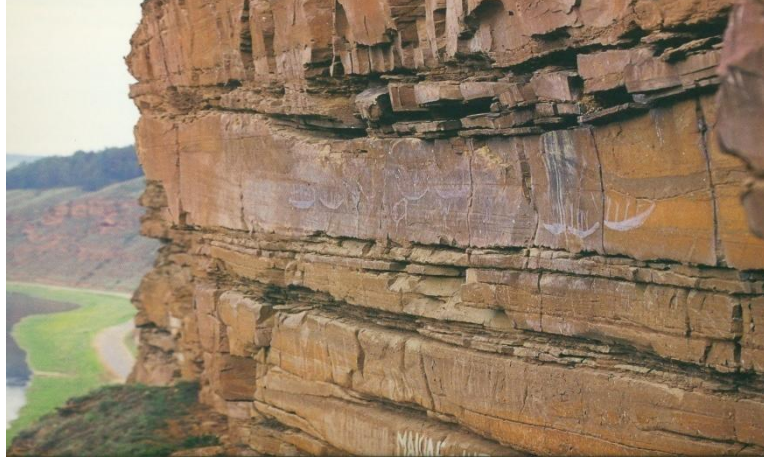
- GÜRÜN, K. (1984). **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- GÜVENÇ, B. (1993). **Türk Kimliği-Kültür Tarihinin Kaynakları**, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- HASSAN, Ü. (1985). **Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- HERODOTOS, (2002). **Herodot Tarihi**, (çev; Müntekim Ökmen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- HEYET, C. (1996). **Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İNAN, A. (1972). **Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar**, 2. basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İZGİ, Ö. (1989). **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KAFESOĞLU, İ. (1996). **Türk Millî Kültürü**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KRAMERS, J. H. (1934). **İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret**, (çev; Ömer Rıza), Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı -Türkiye Matbaası.
- KURAT, A. N. (1992). **Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara: Murat Kitabevi, (2.baskı).
- KOCA, S. (2002). "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya Oğuzlar (Türkmenler)", **Türkler**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 529-551.
- KORKMAZ, R. (1998). "Türk Halk İnançlarında Nevruz Motifi", **Türk Kültürü**, sayı 418, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 91-98.
- LOMBARD, M. (1983). **İlk Zafer Yıllarında İslâm**, (çev; Nezih Uzel), İstanbul: Pınar Yayınları.
- MERÇİL, E. (1985). **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul: Güryay Matbaası.
- ÖGEL, B. (1971). **Türk Mitolojisi I**, Ankara.
- ÖGEL, B. (1984). **Türk Kültür Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖGEL, B. (1988). **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ÖZEY R. (2002a). "Dünya Hakimiyet Teorileri ve Türk Dünyası", **Yeni Türkiye**, IV, Ankara: Türk Tarihi Araştırmaları, 460-484.
- ÖZEY R. (2002b). "Merkezî Türk Hakimiyet Teorisi", **Yeni Türkiye**, IV, Ankara: Türk Tarihi Araştırmaları, 485-505.
- PALAZ Erdemir, H. (2003). **Göktürk-Bizans İlişkileri (VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre)**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- PALAZ Erdemir, H. (2009). "Eski Türkler ve Nehirler", **XXI.Gasır Bilim Beri Jünesi: Basekege Kabiletti Maman Dayarlay Meseleleri, Materialdari**, H.A.Yesevi Halkaralık Şimkent: Türk-Kazak Üniversitesi Şimkent İnstituti ve Akademiyalık Innovasiyalık Universitet, 363-369.
- PRİSKOS, (1995). **Avrupa Hunları (Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre)**, çeviren Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul.
- SOMUNCUOĞLU, S. (2008). **Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler**, danışman: Ahmet Taşağıl, İstanbul: Güngör Matbaacılık.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

- TOKYÜREK, H. (2009). “Eski Uygur Türkçesinde “Ölüm” Kavramı ile İlgili İfadeler”, **Bilig**, s. 50, 171-197.
- TULUNAY, E. T. (1992). **Etrüsk Sanatı**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Marco Polo'nun Geziler Kitabı** (1985). (çev. Ömer Güngören), İstanbul: Yol Yayınları.
- MERÇİL, E. (1980). **Kirman Selçukluları**, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- MERÇİL, E. (1989). **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MOĞOL, H. (1993). “Antalya'nın Fethi ve Türk Mührünün Vuruluşu”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı 87, Aralık, Ankara.
- Orhun Abideleri**, (1984). Günümüz Türkçe'sine çeviren Muharrem Ergin, 10. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ÖZKUYUMCU, N. (2002). “Tulunoğulları” ve “İhşidiler”, **Türkler**, V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- ÖZTÜRK, Y. (1995). “XIII. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı 97, Ağustos, Ankara.
- PAGE, D. L. (1959). **History and the Homeric Iliad**, Los Angeles.
- PALAZ ERDEMİR, H. (2003). **VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ROUX, Jean-Paul, **Orta Asya Tarih ve Uygurluk**, çeviren Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- ŞEŞEN, R. (1998). **İslam Coğrafyacılarına Göre Türk ve Türk Ülkeleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- ŞİŞMAN, B. (1996). “İslâmiyet Öncesi Türk İnanç ve Ritüellerinin Samsun Yöresindeki İzleri”, **Türk Kültürü**, sayı 401, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 563-574.
- ŞİŞMAN, B. (2000). Anadolu'da Bekir, “Anadolu'da Yaşayan Halk İnançlarının Menşei Üzerine Bir Araştırma”, **Türk Kültürü**, sayı 448, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 472-478.
- TANERİ, A. (1981). **Türk Devlet Geleneği**, Ankara: Emel Matbaacılık.
- TURAN, O. (1990). **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- TÜRKDOĞAN, O. (1996). **Türk Tarihinin Sosyolojisi**, İstanbul: Turan Yayıncılık.
- TÜRKKAN, R. O. (1999). **Kızılderililer ve Türkler**, İstanbul: Özener Matbaası.

RESİMLER

Şekil 2 - Lena Nehri Kıyısında MÖ 14-12 bin arasına tarihlenen resimlerin bulunduğu büyük kaya- Somuncuoğlu, 2008, 39.

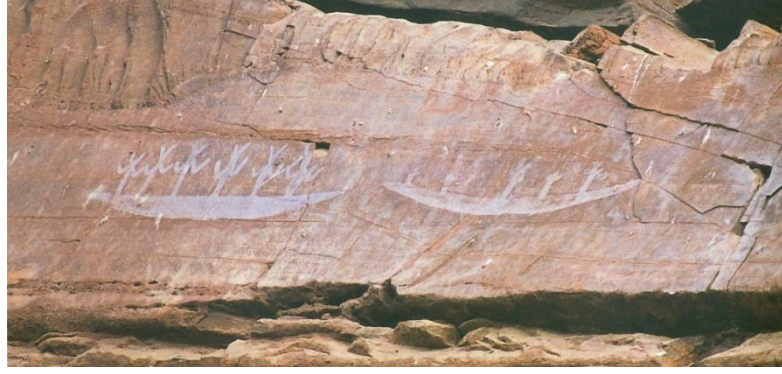
Şekil 3 Lena Nehri Kıyısındaki kaya üzerindeki resimlerin ayrıntıları- Somuncuoğlu, 2008, 40.

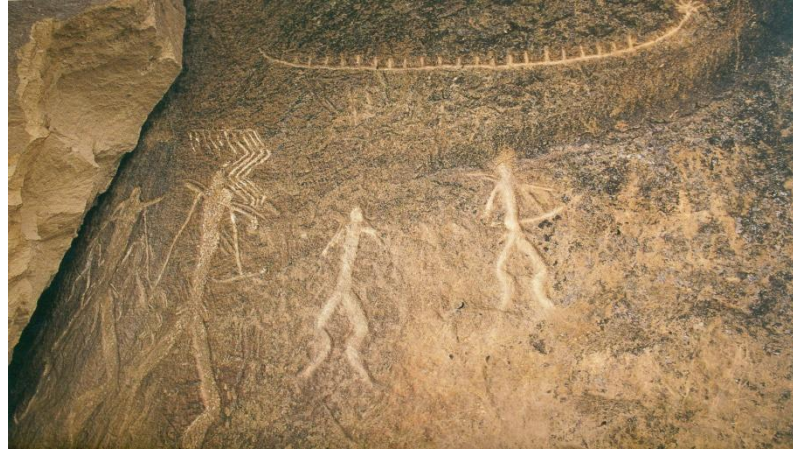
Şekil 4 Lena Nehri Kıyısındaki kaya üzerindeki resimlerin ayrıntıları- Somuncuoğlu, 2008, 41.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

Şekil 5 Lena Nehri Kıyısındaki kaya üzerindeki resimlerin ayrıntıları- Somuncuoğlu, 2008, 40.

Şekil 6 Azerbaycan- Bakü'de Gobustan'daki kaya resimlerinden- Somuncuoğlu, 2008, 442.

Şekil 7 Azerbaycan- Bakü'de Gobustan'daki kaya resimlerinden- Somuncuoğlu, 2008, 443.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011